

Kvalitatív szemlélet a migráció kutatásában Moreh Christian: Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás (L'Harmattan, Budapest, 2014. 208 o.)

Qualitative approach in migration research

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; nemeth@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; nemeth@rkk.hu

Moreh Christian kulturális antropológiai és szociológiai tanulmányait Budapesten végezte, jelenleg a Northumbria Egyetem doktorandusza. Első kötete egy spanyolországi román bevándorló „közösséget” vizsgál kvalitatív módszerekkel, főként a kulturális antropológia eszköztárával. A vizsgálódás azonban nemcsak a résztvevő megfigyelésre és interjúkra támaszkodik, a szerző a migráció hátterének megértéséhez kvantitatív adatokat és sajtócikket is mozgósít. Az alcalái románok című kötet átgondolt, gondosan kivitelezett kutatáson alapul, és megmutatja, hogy miként járulhatnak hozzá a kvalitatív technikák az adatsorokból, makrostruktúrákból kiolvasható összefüggések mélyebb megértéséhez, a (társadalmi) cselekvések mozgatórugóinak, azaz az egyéni döntések mögött meghúzódó értékek, tapasztalatok, vágyak és féltelmek feltérképezésével.

Az országok közötti hivatalos (bejelentett) helyváltoztatásokat regisztráló adatbázisokból sokféle mozgás kimarad, így a nehezen nyomon követhető vagy gyorsan változó migrációs jelenségek megragadására a kvalitatív módszertannal járó léptékváltás egyúttal új perspektívát is kínál. Az adott lokalitásra koncentrált leírás pontosabb és részletesebb képet nyújt, mint a sokszor töredékes (időben nem folytonos) adatsorok elemzése, ahol az összehasonlítást az elméleti megközelítések és a fogalomhasználat különbségei is nehezítik. Az adatfelvételekből a cselekvések szubjektív értelme és a döntések súlya jobbra közvetve (valamilyen elméleti keret alapfogalmaiból és feltételezéseiből, illetve az adott tudományterület implicit emberképéből kiindulva – pl.

közgazdaságtani magyarázatok és homo oeconomicus) interpretálható. Ezzel szemben a lokalitást holisztikusan szemlélő antropológiai terepmunka több olyan, a migrációkutatásokban klasszikus kérdést és fogalmat is képes több szempontból megvilágítani, amelyek csak első látásra tűnnek evidensnek vagy könnyen konceptualizálhatónak.

A Honnan hová?, a Hogyan? és a Miért? kérdései megkerülhetetlenek a migrációs tendenciák értelmezésekor. Pedig e kérdések megválaszolása nem is olyan egyszerű; a kötet gondos és teljességre törekvő elemzései rámutatnak arra, hogy még az olyan evidensnek tűnő háttérfogalmak is problematizálhatók (és problematizálandók), mint maga a mozgás. Kérdés ugyanis ennek folyamatos vagy időszakos jellege, körkörössége vagy egyirányúsága, bejáratot vagy éppen változó útvonala. Hasonlóképpen feltehető a kérdés, hogy egyáltalán mérhető-e a helyváltoztatás, ha például már az európai uniós állampolgárok határátlépéseit nem regisztrálják, vagy miként értelmezhetők a rövid időre szóló utazások és az ingázások. A szerző a statisztikák böngészésekor az adatgyűjtés céljára és megbízhatóságára reflektálva próbálja tisztázni a spanyolországi Alcalá de Henares-i román „közösség” nagyságát, migrációs hálózatát és a különféle mozgásokban érintettek számát. Eközben kiderül, hogy a két ország közötti mozgás viszonylagos állandósága ellenére is változnak az irányok, súlypontok és útvonalak, csakúgy mint a bevándorláshoz kapcsolódó motivációk. Jóllehet eközben a lassanként rutinná váló migráns tapasztalatok és hálózatok struktúrákat és kultúrát teremtenek, a migráció kultúráját.

A kötet egyik különösen értékes fejezetében (Bukaresttől Alcaláig) a migránsok első lépéseinek érzékletes leírását találjuk: ebben a szerző személyes tapasztalatairól, benyomásairól olvashatunk, aki elhatározta, hogy bejárja a Romániától Spanyolországig vezető utat. Így hosszan várakozott a hajnali esőben a bukaresti buszpályaudvaron, ahol még az indulás előtt utánfutót szerelt; megfigyelte, miről diskurálnak a hosszú buszúton az utasok; Alcalába érkezésekor megpróbálta feltérképezni a várost (mentális térképezés), majd albérletet keresett, hivatalos ügyeket intézett, önéletrajzot írt. A hat hónapos terepmunka napirendjét is a bevándorló „közösség” életritmusához igazította: román fiatalokkal közös albérletben lakott, a napot a kávézóban kezdte, emellett rendszeresen felkereste a közösségi helyeket, hivatalokat és vasárnaponként misére járt.

A románok spanyolországi migrációját mozgató okok feltárása elvezet a rendszerváltás utáni román társadalom (érték)váltságához, a „román álom” és az újjgazdagok társadalmi megítéléséhez, a társadalmi bizalmatlanság gyökereihez, valamint a külföldi munkavállalást motiváló „tisztességes” munka és boldogulás elvárásához. Ezeket a szálakat követve eljutunk a migrációs hullám előképének tekinthető rendszerváltás előtti „transznacionális falvakhoz” (60. o.), ahonnan az elvándorló német (később magyar) lakosságot követve vendégmunkások indultak útnak – nemcsak nyugatra, hanem más szocialista államokba és arab országokba is. A határ menti csempészet ugyancsak fontos előzménye a migrációs útvonalak és hálózatok kialakulásának, csakúgy mint a Spanyolor-

szágban menedéket kereső politikai emigránsok kulturális kapcsolatai. Miközben a migráció kutatásában egyre inkább „a migráns személyisége válik (...) a fő tudományos problémává” (Gyánit idézi Moreh 2014, 19.), az egyéni döntésekre, életutakra, a megélt tapasztalatokra alapozott megértés nem „ragad le” a mikroszintnél. Érzékeny elemzések magyarázzák, hogy miként befolyásolják a migrációs hálózatok megszilárdulását makroszintű tényezők: a gazdasági különbségek vagy éppen a gazdasági válság, az európai uniós és a nemzeti bevándorláspolitikák (pl. vízumkényszer), valamint a kibocsátó ország, Románia kulturális-etnikai és regionális sokszínűsége. E szempontokra és az erős és gyenge kötések hálózatképző erejére alapozza a szerző az 1990-es években meginduló Spanyolországba tartó román migráció korszakolását.

Az életutakból és a boldogulási stratégiákból kirajzolódó kép nagy előnye, hogy képes magyarázni „a nemzetközi migráció drámai paradoxonát” (Pajo kifejezése, Moreh 2014, 13.), azaz a friss migráns státuszvesztésének elkerülhetetlenségét. A gazdasági érdekek ugyanis csak addig bírnak magyarázó erővel, amíg szegmentált munkaerőpiacban gondolkodunk és feltételezzük, hogy a gazdasági bevándorló státusza csak a hazatéréssel változhat meg. Azonban a 2009-ben végzett terepmunka a spanyolországi bevándorlás későbbi (posztmigrációs) szakaszában vizsgálja az alcalaí románok migrációs terveit és ezek megvalósulását a társadalmi differenciálódás szemszögéből. Ez ugyancsak egy fontos aspektust világít meg, hiszen a Hová? kérdésének megválaszolásához meg kell érteni a befogadó társadalom tagozódását és a bevándorlóknak szánt társadalmi helyet is. Következésképpen a mozgás értelme két társadalom, szűkebben véve két „közösség” találkozásán és egymásra hatásain keresztül tárható fel. A társadalmi differenciálódás a különféle adaptációs stratégiák közvetítésével tehát a két társadalomban egyszerre hat: a spanyolokat a korábbi migrációs tapasztalatuk bizonyos értelemben toleránsabb és rugalmasabb befogadókká teszi, míg a Romániából érkezőket a kulturális hasonlóságok is segítik a beilleszkedésben, mely során az alacsony státuszú homogén közösség lassan differenciálódni kezd. A társadalmi mobilitás különféle csatornáiban más-más készségek és tőkék előnyösek: a gazdasági életben előbb a nem tőkeigényes, a migrációs tapasztalatokra mint sajátos jártasságra, know-how-ra alapozott vállalkozások gyakran az otthon maradtak és a Spanyolországban dolgozók közötti kapcsolattartás igényére épülnek, vagy éppen a frissen érkezőket segítik, miközben ez esetenként a kizsákmányolás mozzanatait sem nélkülözi. A romániai bevándorlók közösségi életét alakító „román profilú” integrációs út a státuszvesztést késleltetve korrigáló, a kulturális életet, oktatást szervező értelmiségieké, akik egy idő után a Romániában megszerzett kulturális tőkéjüket Spanyolországban is konvertálni tudják. (Bár a kulturális intézmények „falai” kevésbé átjárhatóak, úgy tűnik, hogy a második generáció már e tekintetben is sikeressé válhat.) A spanyol profilú boldogulók távolabb kerülnek a bevándorló „közösségtől”, jellegzetes közvetítő jellegű kötődéseikben kettős integrációs törekvés mutatkozik. A két kultúra közötti hídszerepük gyakran intézményes for-

mát ölt (interkulturális mediátor, nyelvtanár), miközben státuszjelésüket nemcsak a spanyol intézményi környezet, hanem a román állam által támogatott programok (pl. román iskola) is alakítja. Az anyagi és a kulturális javak mozgását biztosító román kisebbségen belüli közvetítő csoport felismerése nemcsak a közvetítő kisebbségek elméletének újragondolására ösztönözte a szerzőt, hanem a két kultúra közötti interakció makroszintű jelenségeire is rávilágított. Bár a bevándorló és a befogadók közötti viszonylag kicsi nyelvi és szociokulturális távolság eleddig nem teremtett a sajátos tapasztalatokat művészi igénnyel lepárló spanyolországi román „migrációirodalmat” (181. o.), egy külön nyelvjárást (rumaño) alakított ki. Míg ez az otthon maradó értelmiségiek szemében egyértelmű nyelvromlás, a migránsok szempontjából inkább kulturális gazdagodást feltételez; egy olyan nyelv megteremtését, amely értekeiben tud reflektálni a migráns lét köztességére, a közelség és távolság folytonos változására. Hasonlóképpen a Romániában alacsony kulturális presztízsűnek tekintett, mégis széles körben kedvelt (a spanyolországi román bevándorlók körében is népszerű) manele zenei műfaja mintegy megéneklie a román álmom újgazdag megvalósulását és ezek visszásságait, de a bevándorlókhöz is szól, mivel sokak szemében ők ennek az álomnak a megtestesítői.

Az alcalái románok kiszélesedő életcéljai messze túlmutatnak a gazdasági okokon, azaz a rövid vagy középtávú tőkefelhalmozás igényén. Miközben az értelmiségiek szerint azért nehéz megszervezni a kulturális életet, azért nincs összefogás, mert az itt élő románok „aranyosok”, mások átértékelték az itt tartózkodásukat, és új célokat tűztek ki maguk elé. Egyikük így fogalmazott: „Akik azért jöttek, hogy meggazdagodjanak, azok már elkezdtek hazamenni.” (210. o.)

A gazdasági racionalitáson túlmutató, időnként irracionálisnak tűnő viselkedés is értelmezhetővé válik a kvalitatív mélyfúrásnak köszönhetően, mivel az otthonról mindenképp sikeresnek tűnő migránsoknak „kötelességei” vannak az otthon maradottakkal szemben: mindenekelőtt meg kell őrizniük a sikeresség látszatát, végső soron az évtizedek óta formálódó migráció kultúráját. Ez magyarázza például az anyagilag is megterhelő presztízszköltekezéseket és azokat a Spanyolországba érkezvén nyilvánvalóvá váló hazugságokat, melyeket a hazatérők terjesztenek a kinti könnyű életről és a gazdagságról.

Moreh Christian műve nemcsak érzékletes és mély etnográfiai leírás; a makro- és mikroszinteket összekapcsoló elemzés célja a modellépítés, amely gondosan szűkíti és pontosítja az elemzés és értelmezés hatáskörét. Kimarad például a modelltől a részben eltérő stratégiák mentén szerveződő roma migráció, a mezőgazdasági munkások szezonális munkavállalása külföldön vagy éppen a kényszerű elvándorlás és a feketegazdasághoz kötődő migráció. A modell „a román állampolgárok tömeges migrációjára (vonatkozik) olyan nyelvi-kulturális szempontból közel álló társadalmak felé, amelyek hagyományosan kibocsátó országok, azonban hirtelen konjunktúrájuknak köszönhetően munkaerőhiányban szenvedtek bizonyos gazdasági kulcsterületeken, ugyanakkor nem rendelkeztek vendégmunkás-politikával.” (195. o.) Ez utóbbi kitételrel a

Spanyolországba és Olaszországba irányuló román migrációt több ponton is megkülönbözteti a Németországba érkező török vendégmunkások helyzetétől.

A szisztematikus vizsgálódás elméleti keretét a megalapozott elmélet (grounded theory) adja, így a modellépítés nem az elméletileg lehetséges társadalmi differenciálódási utak teljes spektrumán mozog, hanem egy empirikusan megalapozott és telített tipológiához vezet. A bevándorló és a befogadó társadalmak sajátosságaira és a közöttük zajló kölcsönhatásokra figyelő elemzés a jellegzetes mobilitási utakat azonosítja.

A könyv nagy érdeme, hogy érzékeny a fogalomhasználat problémáira. Az elemzésekben az evidensnek tűnő irányok, okok és célok többszólamúvá és kontextusfüggővé válnak, miközben átgondolásuk termékenyen közvetíti a mikro- és a makroszint között, így a megélt tapasztalatokat meggyőzően illeszti rendszer szintű, nemzetek feletti összefüggések közé. A szerző reflektál arra kérdésre is, hogy nagysága, belső konfliktusai és eltérő beilleszkedési mintái miatt mennyiben tekinthető az alcalái román kolónia „közösségnek”, s mennyire diaszpórának. Ugyancsak kérdéses a munkavállalási célú migráció kizárólagos gazdasági meghatározottsága, hiszen a gazdaság társadalmi beágyazottsága és a munka fogalmának etikai kategóriává válása ezt eleve megkérdőjelezi. A migrációs tervek gazdasági motivációja körkörös vagy visszatérő migrációt feltételez, miközben egyesek diaszpórának tekintik a román bevándorlók csoportjait. E ponton a tudományos fogalomhasználat is feszültségeket teremt. „A román tudományos szóhasználat a diaszpóra és az ideiglenesség egyidejű alkalmazásával elérte, hogy a spanyolorzági románok egy megállapodott és számottevő diaszpórának tűnjenek, ugyanakkor az anyaországban szintén jelen lévő és aktív állampolgároknak is látszódnak.” (214.o.) A fogalomhasználatot érintő reflexiók nem pusztán a 21. századi társadalmak sajátosságaira és a jelenségek likvid jellegére hívják fel a figyelmet, hanem a fogalmak metaforikus használatából következő devalválódásra, szemantikai zavarokra is.

A terepmunka során csak benyomásként rögzült „halk hazatérés” (216. o.) a román falvakba nemcsak a migráció rugalmasságára, a megváltozott körülményekhez való gyors alkalmazkodásra hívja fel a figyelmet. A részvétel a közösség életében arra is alkalmat adott a kutatónak, hogy az időközben kiobbant gazdasági válság hatásait vizsgálja, jóllehet a 2009 előtt készített kutatási terve ezt nem vette számításba. A reagálási módok sokféleségét jól magyarázza a közösség társadalmi differenciálódása, az egyének és a háztartások integráltsága a spanyol társadalomba. A stabil, bejelentett munkahellyel rendelkező román bevándorlók szinte kedvezőbb helyzetben voltak, mint a spanyol munkavállalók, miközben a tipikusan munkaerő-fogadó ágazatokban (például az építőiparban) nagy átrendeződések kezdődtek, és sokan elvesztették az állásukat vagy feketemunkára kényszerültek. A stabilabb státuszú nők munkájuk elvesztése után sem tértek vissza az alacsonyabb presztízsű munkakörökbe (pl. háztartási kisegítés, házi ápolás), inkább otthon maradtak. Mások a munkanélküli segílyt jól megérdemelt pihenésként fogták fel, míg olyanok is

akadtak, akik azért tértek vissza (átmenetileg?) Romániába, mert úgy gondolták, hogy ott a munkanélküli segélyből könnyebben megélnek.

Az ellentétes irányú mozgások (a cirkulálás, hazatérés, a spanyolok Romániába indulása, a vegyes házasságban élők két ország közötti közlekedése) a migráció összetettségére és megfoghatatlanságára irányítják a figyelmet. A jelenség komplexitása tárul fel a kvalitatív elemzésben, amely voltaképpen a román–spanyol transznacionális teret és ezek szereplőit mutatja be. Így, ha csak érintőlegesen is, de képet kapunk a kibocsátó társadalom lokalitásairól is (bár a szerző e ponton világosan megvonja a vizsgálódás határait).

Az alcalái románok című kötet nemcsak arra példa, hogy miként lehet te-repmunkán alapuló kutatást folytatni döntően a kulturális antropológia eszköztárára hagyatkozva. Moreh Christian a vizsgálódáshoz mozgósított módszerekhez reflexíven viszonyul, és a tudományterület sajátos vakfoltjaira (lehatárolt, statikus, zárt kulturális entitások feltételezése) is reagál. A mozgások értelmezéséhez voltaképpen a kultúrák közöttiséget (interkulturalitást) vizsgálja, miközben a többféle adatot és módszertani fogást ötvöző kvalitatív kutatás fontos kérdésekben árnyalja a migrációról szóló tudományos diskurzust és segíti a fogalmi tisztánlátást.